ڊاڪٽر انور پرديسي

سچل سرمست جي سُر سورٺ ۾ آيل علامتن جو اڀياس

An Analysis of the Symbols in Sachal Sarmast's Sur Sorath

Abstract

This Research examines the literary and intellectual contributions of Sachal Sarmast during the Kalhora and Talpur eras. Although he lived across both periods, he is primarily recognized as the definitive poet of the Talpur regime. This era was marked by the fragmentation of Sindh's political unity and burgeoning resistance against foreign subjugation. Consequently Sachal's poetry serves as a vital medium for resistance and the protection of Sindhi cultural identity. A central focus of this study is Sachal's mastery of symbolism. While traditional scholarship often attributes the origins of the symbolist movement to seventeenth century Europe or the Syrian poet Al-Mutanabbi, this paper argues that symbolism is deeply rooted in classical Sindhi poetry. Long before the European movement, Sindhi poets utilized semi-historical folk narratives from the Soomro era to convey complex messages. Sachal Sarmast successfully integrated these indigenous symbols into his work. By analysing specific verses from Sur Sorath this study demonstrates how Sachal used symbolism not merely for decoration, but as a tool for social awareness and intellectual liberation.

Keywords: Sachal Sarmast, Sur Sorath, Sindhi Clasical Poetry, Talpur Era, Social Resistance, Social Realism.

حضرت سچل سرمست جي ولادت ڪلهوڙن جي حڪومت ۾ ٿي ۽ انهيءَ دؤر ۾ ئي سندس علمي، ادبي ۽ فڪري اڏاوت بہ ٿي، پر ڪيس ٽالپر دؤر جو شاعر ليکيو ويندو آهي. ٽالپرن جي حڪومت جو سڄو عرصو سندس اکين اڳيان گذريو. هن سنڌ جي وحدت کي حصن ۾ ورهائجندي بہ ڏٺو تہ پنهنجي ڌرتيءَ کي غلاميءَ واري ڄار ۾ ڦاسجندي پڻ ڏٺو. سندس شاعريءَ جو گهڻو حصو

مزاحمتي فڪر سان مالا مال آهي. سچل سرمست سند مٿان حملن ۽ سنڌيءَ ماڻهن سان ٿيل ظلم جو اکين ڏٺو شاهد آهي. شايد انهيءَ ڪري ئي سندس ڪلام ۾ سرمستيءَ وارو فڪر نمايان نظر اچي ٿو. سچل سرمست جي جنهن بہ سُر کي پڙهو ان کان سواءِ سندس شاعري سنڌي ٻوليءَ جي صنعتن سان بہ سينگاريل آهي. انهن صنعتن منجهان علامت (Symbol) بہ هڪ آهي. علامتون شاعريءَ جي سينگار وارو ڪم بہ ڪنديون آهن تہ انهن ذريعي پيغام رسائي بہ ڳجهي ۽ رمز واري انداز ۾ ڪئي ويندي آهي. اهو ئي سبب آهي جو اسان جي ڪلاسيڪل شاعرن ڳجهي انداز واري پيغام رسانيءَ کي پنهنجين تخليقن جو موضوع سُخن گهڻو بڻايو آهي، جنهن سان هر ايندڙ خطري کان پنهنجي سماج کي آگاهي ڏني آهي. اهي خطرا داخلي هجن يا خارجي، انهن انسان کي باخبر رکڻ لاءِ شاعرن علامت جي اظهار وارو رستو اختيار ڪيو آهي. انهيءَ ڳجهہ ۾ هنن جيڪي بہ تخليقون ڪيون آهن، اهي سماج جي بهتري ۽ بهبود لاءِ هڪ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿيون. حالانڪِ شاعريءَ ۾ علامتي تحريڪ جي شروعات يورپ کان چئي وڃي ٿي پر غور سان تاريخ کي پڙهبو تہ ان تحريڪ جو آغاز بہ حقيقي معنى ۾ سنڌي شاعريءَ کان ٿيو آهي. اسان جي ادب ۾ نيم ڪلاسيڪل قصا ئي دراصل ان علامتي تحريڪ جي شروعات ليکيا وڃن ٿا. ڪن محققن جو خيال آهي تہ شام جو شاعراحمد بن حسين ”المُتنبي“ پهريون شاعر آهي، جنهن جي شاعريءَ ۾ علامتن جو اظهار مِلي ٿو تہ ڪي وري ان خيال جا آهن تہ سويڊن برگ يا سينٽ مارٽن علامت نگاريءَ جي تحريڪ يا شاعريءَ جا باني آهن. انهن جو دؤر 1688ع کان پوءِ جو ملي ٿو. البتہ شام وارو شاعر المتنبي انهن کان اڳ جو شاعر آهي. هاڻي جڏهن اسان پنهنجي سنڌي شاعريءَ جو پاسو ورايون ٿا تہ اسان جي ڪلاسيڪل شاعرن جي تخليقن ۾ اڳ ئي علامتون موجود آهن. سومرن جي صاحبيءَ کان وٺي سما دؤر ۾ اسان جا جيڪي بہ شاعر ٿي گذريا آهن، انهن جي شاعريءَ ۾ علامتن واري تخليق موجود آهي. ان جو سڀ کان وڏو سبب اسان جا نيم تاريخي قصا آهن، جن جي اوٽ ۾ رمزيت واري شاعريءَ جو آغاز ٿيو آهي. انهن قصن جو گهڻو تعداد سومرن جي دؤر جو آهي. سچل سرمست بہ پنهنجي شاعريءَ ۾ علامت نگاريءَ واري صنعت جو ڀرپور استعمال ڪيو آهي. انهن سُرن مان سُر سورٺ بہ هڪ آهي.

سُر سورٺ جو تاريخي پسمنظر

هي قصو ڏهين صديءَ جي وچ ڌاري جو معلوم ٿئي ٿو. هي اهو دؤر آهي، جڏهن سنڌ جي سرزمين تي عربن جي حڪمرانيءَ جا آخري ڏهاڙا هُئا. سنڌ ۽ هند جي محققن مطابق، ٿوريءَ ڦير گهير سان هن قصي جو علاقائي پسگردائي ذري گهٽ ساڳي آهي. هن قصي جي پسمنظر جهونا ڳڙهه وارو علائقو آهي، جيڪو ان وقت سنڌ جي سرزمين سان ڳنڍيل هو. ڪنهن وقت جهونا ڳڙهه جي بادشاهه جي حڪومت امر ڪوٽ تائين هُئي، پوءِ وقت ۽ حالتن ڦيرو کاڌو ته سنڌ جون جاگرافيائي حدون مسلسل ڌارين جي حملن ڪري سوڙهيون ٿينديون ويون. هن سُر کي اسان جي عظيم شاعرن پنهنجي ڪلام جو موضوع بڻائي تاريخ ۾ امرڪري ڇڏيو. قاضي قادن کان وٺي شاهه لطيف ۽ سچل سرمست تائين هن سُر کي مانائتي انداز ۾ ڳايو ويو آهي. هن سُر سان واسطو رکندڙ هر ڪردار جي تاريخي حيثيت حقيقي انداز ۾ بيان ڪئي وئي آهي. ڊاڪٽر محمد علي مانجهي لکي ٿو ته: ”سورٺ وارو علائقو ۽ سؤراشٽر(ڪاٺياواڙ ۽ گجرات) هڪ ئي آهن. سُر سورٺ جي ڪردارن جي ڪهاڻي جهونا ڳڙهه کان ڪنپات جي وچ ۾ گهمي ٿي، جنهن جون مختلف روايتون، سچي سنڌ، ڪڇ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ گونجن ٿيون. قديم سوراشٽر جنهن ۾ راڄ ڪوٽ، ڄام نگر، سمانگر، ڏنڌڪا، سُريندڙ نگر، ولڀ پور(جتي سومناٿ مندر آهي، جنهن تي محمود غزنوي حملو ڪيو هو) اُمريلا، پاوَنگر، پليتاڻا، جهوناڳڙهه ۽ ٻيا ڪيترائي شهر ۽ علائقا اچي وڃن ٿا. اهو علائقو سنڌ ملڪ سان ڳنڍيو رهيو هو. سُر سورٺ جي ڪهاڻي هن ئي علائقي جي آهي.“ (1)

تاريخ جي ورقن کي پٽلائڻ کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته ڪو زمانو هو، جو جهونا ڳڙهه جي ڌرتيءَ جا ناتا رشتا اسان جي سنڌ ملڪ سان هئا. ثقافتي، تهذيبي ۽ تمدني حوالي سان تمام گهڻيون هڪجهڙايون ۽ ويجهڙايون رهيون آهن، جيڪي صدين پڄاڻا اڄ تائين هلنديون اچن ٿيون. اسان جي امر ڪوٽ وارو علائقو، مٺي، اسلام ڪوٽ، ڇاڇرو، ڏيپلو، ننگر پارڪر ۽ چولستان تائين موجوده ٻولي ۽ ثقافت توڙي تمدني هڪجهڙايون ذري گهٽ جهونا ڳڙهه، راجستان ۽ گجرات واري علائقن سان ملندڙ جلندڙ آهن.

راءِ ڏياچ، چوڙا سمون خاندان مان هو، جو سنڌ پرڳڻي تي انهن جي خاندان جي مختلف وقتن تي سوين سال حاڪمي رهي. راءِ ڏياچ جي بادشاهي جهونا ڳڙهه واري

وسيع علائقي تي هئي. جهونا ڳڙهہ وارو قلعو بہ راءِ ڏياچ جو ٺهرايل آهي. سورٺ سندس راڻي هئي، جيڪا سونهن، سوڀيا ۽ عقل ۾ ٻين راڻين کان سرس هئي. ڀيرو مل مهر چند آڏواڻي راءِ ڏياچ قصي جو تاريخي پسمنظر هن طرح بيان ڪيو آهي: ”راءِگرهرپوءِ ڪي راءِ گورارو بہ چوندا هئا. هو اصل سنڌ جي سمن مان هو. سنڌ ۾ جڏهن راءِ گهراڻي جو راڄ هو، تڏهن بہ سنڌ ۾ سما هئا، جن مان ڪي ڪاٺياواڙ ڏي ڪاهي ويا ۽ اتي وڃي پنهنجو ڏاڪو ڄمايائون. انهن سمن مان ”چور“ نالي هڪ راجا ٿي گذريو آهي، ان جي اولاد مان مٿيون راءِگرهرپوءِ هو، جنهن جهونا ڳڙهہ وارو قلعو جوڙايو. سنہ 982ع ۾ هن چالاڪو ڪيو تہ جهونا ڳڙهہ جي گاديءَ تي ”راءِ ڪنواٽ“ ويٺو. پوءِ ان جو پٽ ”راءِ دياس“ سن 1003ع ۾ گادي نشين ٿيو. انهن سيني سمن کي سندن وڏي ڏاڏي ”چور“ جي نالي پٺيان ”چور سما راجبوت“ سڏين ٿا. اسان جو سنڌي ڀاءُ ”راءِ دياس“ جنهن کي اسين عام طرح ”راءِ ڏياچ“سڏيندا آهيون، سو هڪ اعلى درجي جو انسان هو. راجائي رڳو ست سال ماڻيائين، باقي سورهيائي سخا ۽ سخن جي سچائي ڪري اهڙو نالو ڪڍيائين، جو سڄيءَ سنڌ توڙي ڪڇ پيچ، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات ۾ اڄ تائين ماڻهو سندس ڳڻ پيا ڳائن.“ (2)

ٻيجل، راءِ ڏياچ وٽ انهي شهر جهونا ڳڙهہ ۾ ئي سِر جو سوالي ٿي آيو هو. جتي راءِ ڏياچ حڪمراني ڪندو هو. راءِ ڏياچ کي هڪ ڀيڻ هئي، جنهن کي ڪو بہ اولاد نہ هو. هن جي ڀيڻ هڪ ڏينهن ڪنهن فقير کي صدا ڪئي: اي! الله جا ٻانها منهنجي حق ۾ بارگاهِ الاهي ۾ دعا گهر تہ مون کي اولاد عطا ڪري. ان درويش چيس تہ توکي هڪ پٽ ٿيندو، پر اهو تنهن جي ڀاءُ جو سِر وٺندو. اها ڳالهہ ٻڌي راءِ ڏياچ جي ڀيڻ ڏکاري ٿي پئي. ٺيڪ نون مهينن کان پوءِ پٽ پيدا ٿيس، جنهن کي ان وقت ڪٺي صندوق ۾ بند ڪري درياءُ جي حوالي ڪيائين. اها صندوق لڙهندي لڙهندي وڃي راجا انيراءِ جي ملڪ ۾ پهتي، اتي هڪ چارڻ (مڱڻهار) ۽ ان جي زال کي اها صندوق هٿ آئي، هو بي اولاد هُئا. ٻار کي ڪٺي لاڏ ڪوڏ سان پاليائون ۽ سندس نالو ٻيجل رکيائونس.

ٻار اڄ ننڍو سياڻ وڏو، ٻيجل جيئن وڏو ۽ سمجهہ جهڙو ٿيو تہ هو جهنگ ۾ مال چارڻ لڳو. هڪ دفعي مال چاريندي. هن جي ڪنن تي ساز جو مڌر آواز گونجڻ لڳو، جان نظر ڪري ڏٺائين تہ هڪ وڻ تي ڪنهن جانور جا سڪل آنڊا ٽنگيل هئا، جن مان هوا لڳڻ سبب منڙو آواز نڪري رهيو هئو. آواز اهڙو تہ مٺو ۽ من موهيندڙ

هو، جو پکي پکڙ سپ هڪ جاءِ گڏ ٿي اهو آواز ٻڌن پيا. چون ٿا ته اهي آنڊا هڪ هرڻ جا هُئا، جنهن کي هڪ فقير ماري اتي ٽنگي ڇڏيا ۽ اتي ڪيترن ڏينهن کان پئي سڪي ويا ۽ انهن منجهان سريلا ۽ سوز ڀريا آلاپ نڪرڻ شروع ٿيا. ٻيجل انهن آنڊن مان ٽڪر ڪپي ڪٽي پنهنجي چنگ تي چاڙهيو. جڏهن ٻيجل چنگ وڄائيندو هو ته جهنگ جا جانور ۽ پکي گڏ ٿي ويندا هئا ۽ ٻيجل ٻه روز ٻه ٽي حلال جانور شڪار ڪري، اچي متن مائٽن کي کارائيندو هو. اهڙيءَ طرح سان ٻيجل جي ساز جو آواز سڄي علائقي ۾ مشهور ٿي ويو هو. قدرت جا به کيل نرالا آهن، جنهن وقت ٻيجل ڄائو هو ان وقت راجا انيراءِ کي ڌيءَ ڄائي هُئي، جيڪا انيراءِ جي ستهين نمبر ڌيءَ هُئي (ڪجھ جاين تي ايڪهنين لکيل آهي) ڪاوڙ منجهان راجا انيراءِ به پنهنجي معصوم ڌيءَ کي صندوق ۾ بند ڪري درياءُ ۾ لوڙهائي ڇڏيو. اتفاق سان اها صندوق لڙهندي وڃي راءِ ڏياچ جي ملڪ ۾ پهتي. اتان جي هڪڙي غريب شخص رتني نالي ڪنيار کي اها صندوق هٿ آئي. جئين رتني اها صندوق کولي ته ان منجهان هڪ معصوم ۽ گلن جهڙي نياڻي تي نظر پيس، هو بيحد خوش ٿيو، ڇاڪاڻ جو ڪو به اولاد نه هيس ۽ ننڍڙي گلن جهڙي ڇوڪريءَ جو نالو سورٺ رکيائون. سورٺ جڏهن جوڀن جي ڏاڪي تي پير رکيا ته سونهن ۽ سوڀيا ۾ هن جو ڪو به مٽ ڪونه هو. هن جي حُسن جي هاڪ سڄي ملڪ ۾ مشهور ٿي وئي. حُسن جي اهڙي هاڪ ٻڌي راجا انيراءِ رتني کان سورٺ جو سنگ گهريو. ڪيس اها سُڌ ئي نه هُئي ته سورٺ سندس ئي ڌيءَ آهي. راءِ ڏياچ جي جڏهن سورٺ جي ڇڄ تي نظر پئي ته حقيقت معلوم ڪيائين ته هيءَ نياڻي ته انيراءِ جي نياڻي آهي. سو رتني کي گهرائي مٿس گهڻي ملامت ڪيائين ۽ سورٺ کي پنهنجي حويلي ۾ پناهه ڏنائين ۽ بعد ۾ سورٺ سان پاڻ شادي ڪيائين. جڏهن ان ڳالھ جي راجا انيراءِ کي خبر پئي ته هن کي تمام وڏي ڪاوڙ لڳي. سو سپاهه تيار ڪري، جهوناڳڙھ جي راجا راءِ ڏياچ تي حملو ڪيائين، پر ٻارنهن مهينن تائين گهيرو ڪرڻ کان پوءِ به انيراءِ کي ڪاميابي نصيب نه ٿي ۽ شڪست خورده ٿي، پنهنجي ملڪ واپس وريو. پنهنجي ملڪ ۾ پڙهو ڏياريائين ته جيڪو شخص راءِ ڏياچ جو سر وڍي ڪٽي ايندو، ان کي هيرا جواهر سان ڀريل هي ٿال ڏنو ويندو پر ان کان به وڌيڪ انعام ۽ اڪرام ڏنا ويندا. ٻيجل جي غير موجودگيءَ ۾ هن جي زال اهو انعام ورتو ۽ واعدو ڪيائين ته هن جو مڙس راءِ ڏياچ جو سر وڍي ايندو. گهرواري جي مڪر ۾ مجبور ٿي ٻيجل به

پنهنجي سرندي کي سينگاري جهوناڳڙهه جو رخ ڪيو. راءِ ڏياچ جي محل پر سان پهچي هن به سرندي جي تند تنواري. سندس سرندي جي تنوار(آواز) راجا جي دل کي موهي وڌو. ٻيجل(مڱڻهار) کي چيائين، جيڪو گهرڻو اٿئي گهر، ٻيجل ٻانهون ٻڌي راجا ڏياچ کي عرض ڪيو ته قبله مون کي انعام نه کپن. اوهان زندگيءَ ۾ ڪنهن سان ننهن (انڪار) ڪونه ڪئي آهي. سو مون کي تنهنجو سِر کپي. راجا به دير ئي نه ڪئي، پنهنجو سر وڍي ٻيجل کي ڏنائين ۽ پاڻ امر ٿي ويو. ماڻهو پنهنجن واعدن ۽ وچنن کي پوري ڪرڻ لاءِ طرحين طرحين قربانيون ڏين ٿا پر هي اهڙي قرباني آهي، جو ڪنهن، ڪنهن سخي انسان جي حصي ۾ ٿي اچي. اڄ تائين اهڙي قرباني انساني سماج ۾ نه ڏني وئي آهي، جو سرندي جي تارن تي سرمستي منجهان سِر نچندا ڪڏندا اچن. ڊاڪٽر غلام نبي سدايو لکي ٿو ته: ”سماع جي سلسلي ۾ اسان وٽ ڪافي روايتون موجود آهن، جن کي سمجهڻ سان معلوم ٿيندو ته سماع نه صرف انسان تي ظاهري طرح اثر انداز ٿئي ٿو، پر روحاني طور تي به اندر ۾ وڏا ڇيهه وجهي ٿو. ان ڪري ئي صوفياءِ ڪرام آڏو موسيقي ۽ سماع جي حيثيت مڪروه ناهي.“ (3)

ٻيجل راجا راءِ ڏياچ جو سِر، ساز جي عيوض وڍي کڻي اچي انيراءِ جي حضور ۾ پيش ڪيو. انيراءِ کي ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ ٻيجل کي چيائين ته توکي حيف هجي، ٿوري لالچ ڪري، اهڙي سخي سردار جو سر وڍي آيو آهين. منهنجين اکين اڳيان ٽري وڃ ۽ منهنجي ملڪ مان به نڪري وڃ. اها ڳالهه ٻڌي ٻيجل پنهنجو هوش وڃائي ويٺو ۽ پنهنجي ملڪ وريو پر اتي به هن کي هرڪوئي حقارت جي نگاهن سان ڏسي رهيو هو. آخر ڪار لاچار ۽ بيوس ٿي جهونا ڳڙهه پهتو. ڇا ڏسي ته راءِ ڏياچ جي گهر واري سورٺ، باهه جو آڙاهه ٻارائي ان ۾ پاڻ اڇلايو. ڇاڪاڻ جو ان وقت اها رسم عام هئي ته جنهن عورت جو مڙس مري وڃي ته اها عورت به پاڻ جلائي ڇڏيندي هئي. ان رسم کي چکيا سڏيندا آهن. اهو سچو لقاءُ ٻيجل اکين سان پئي ڏٺو ته هڪ سخي ۽ رحمدل بادشاهه جو ساز تي سِر وٺي مون به ڪو چڱو ڪم نه ڪيو آهي. ڪيس وڏو پڇتاءُ ٿيو، سو بنا دير ڪٽي ٻيجل به ان باهه جي آڙاهه ۾ پاڻ کي اڇليو. ڪلياڻ آڏواڻي لکي ٿو ته:“هن سر ۾ هي تمثيل رکيل آهي. راءِ ڏياچ مان مراد آهي اهو سعادت مند طالب، جو مرشد جي صرف اشاري تي، پنهنجو سر لاهي ٿو ڏئي. مرشد به ڪيس ڳجها راز ٿو ٻڌائي ۽ پاڻ سان هڪ ڪري ٿو ڇڏي.

ٻيجل حقيقت ۾ ”مرشد ڪامل “جي معنى ۾ آيو. هو خلوت ۾ راءِ ڏياچ جي اڳيان ”واڇو ولاتي“ ٿو وڃائي. اهو ساز اندر جو ساز آهي. جنهن جا آلاپ دنيا جي مڙني سازن جي آوازن کان وڌيڪ مٺا ۽ موهيندڙ آهن. راءِ ڏياچ جي اندر ۾ هڪ عجيب روشني ٿي چمڪي ”خيمي ۾ ڪنگهار جي، چانڊوڻا چمڪن“ اهڙي طرح مرشد ڪامل طلب جي قلب ۾ روحاني نور ٿو جاڳائي ۽ پنهنجي مريد کي هميشہ واري حياتي بخشي، کيس سرفراز ڪري ٿو. طالب نفس کي نابود ڪري مرشد ۾ فنا ٿو ڪائي. نفس مئو تہ سک ٿيو،“سورٺ مئي، تہ سک، ٿيو خيما کنيا ڪنگهار“ اتي سورٺ کي نفس جي معنى ۾ وٺڻ گهرجي.“(4)

سورٺ جي ڪهاڻي علامتي نوعيت جي آهي. سچل سائين چاتو پئي تہ سنڌ جو ڪهڙو لوڪ ادب شاعريءَ ۾ قلمبند ٿيڻ جي لائق آهي. جيئن تہ راءِ ڏياچ ساز ۽ آواز جو عاشق ۽ سخي ۽ سورهيہ هيو. انيراءِ سنڌس پڪو ويري ۽ راءِ ڏياچ جي مٿين خاصيت جي ڄاڻ رکندڙ حاڪم هو. هن کيس اهڙين چڱاين مان غلط فائدو وٺڻ لاءِ ٻيجل جهڙي ماهر سرندي نواز کي سنڌس سِر وٺڻ تي مامور ڪيو ۽ عيوضي ۾ کيس وڏا انعام اڪرام ڏيڻ جي آڇ ڪئي. انيراءِ جي اهڙي انتخاب بابت سچل سائين فرمائي ٿو.

سخي سُر سورٺ ۾، سِر جي آهي صدا،
ٻي نہ منجهہ مدعا، هو سدا سوالي سِر جو. (5)

تنوير عباسي لکي ٿو تہ : ”هن بيت ۾ سِر جي طلب ڪندڙ مڱڻهار ڏانهن اشارو آهي. اهو سوالي (مڱڻهار) هڪ علامت جي صورت اختيار ڪري وڃي ٿو. اهو هڪڙو ئي فنڪار آهي ٻيجل، جيڪو تاج (ڇٽ) پٽن تي هڻندو ٿو رهي. “جيڪو وري وري ٿو اچي ۽ اهو ئي صحيح معنى ۾ فنڪار آهي. جنهن آڏو تاج، تخت يا حڪومتون ڪا بہ معنى نہ ٿيون رکن.“ (6)

مٿين شعر ۾ سچل سرمست علامتي انداز ۾ هن قصي کي بيان ڪيو آهي،ڇاڪاڻ جو ٻيجل موقعي پرست ۽ راڳ جو وڏو ڄاڻو نہ هو. هن صرف سرندي جي تار جي مهارت هئڻ ڪري، ان فن کي پنهنجي لالچ ۽ دغا لاءِ استعمال ڪيو. سچل سرمست هن سر جي اوٽ وٺي، جيڪي علامتون بيان ڪيون آهن. انهن جو هڪ فڪري لاڳاپو اسان جي سماج سان بہ آهي تہ دغا ۽ دوکي ڪرڻ سان سماج ۾ بهتري ڪانہ ايندي، بلڪ سماج پست حاليءَ طرف وڌندو ويندو. ڊاڪٽر غلام نبي

سڏايو بہ ان ئي پسمنظر کي وڏيڪ اجاگر ڪندي لکي ٿو: ”جيئن ٻيجل انيراءِ جي اشاري تي پنهنجين فني صلاحيتن سان راءِ ڏياچ جي تخت کي اونڌو ڪري ڇڏيو، انڪري هي انيراءِ ظالم قوت ۽ ظلمت جو اهڃاڻ ٿي اڀريو آهي. ڏياچ پاڪائي ۽ سخاوت جي سمبل ۾ آيو آهي. سورٺ اهڙو تصور وٺي آئي آهي جيڪا ڏياچ جهڙن ڪردارن جي حفاظت لاءِ ساڻن گڏ گڏ رهندي آهي ۽ ٻيجل اهڙو ماهر فنڪار آهي، جيڪو پنهنجو فن ٽڪن تي وڪڻي، انساني بهتريءَ بجاءِ تخريبي سرگرمين ۾ شامل ٿي وڃي ٿو. هتي ٻيجل جو ڪردار عام مڱڻهار، ڳائڻي ۽ سرندي نواز کان مٿي هڪ خاص اهڃاڻ (Symbol) بڻجي پيو آهي.“ (7)

جڏهن تہ پروفيسر غلام محمد شاهواڻي هن سُر بابت رقمطراز آهي: ”هن سُر ۾ راءِ ڏياچ اهو مراد وند مريد آهي، جو مرشد جي چوڻ تي تن من ۽ ڌن سندس قدمن تان قربان ڪري ٿو، بلڪ سِر ڏيڻ کان بہ گريز نہ ٿو ڪري، نفس مطمئني جڏهن اماره نفس جي ذريعي مرشد کي مال متاع آڇي ٿو تہ هن کي سر ڏيڻ جي ماهيت معلوم نہ هئڻ ڪري خبر ئي ڪانہ ٿي پوي تہ ڪهڙو ويل وهايان ٿو. هو اجان ”هئڻ“ جي مڪان هجڻ ڪري، اهو نہ ٿو معلوم ڪري تہ مريد جو روح اصل ڏي تاڻي رهيو آهي. ٻيجل جي تند مان ”الست بربکم قالو بلى“ جو آواز نڪري ٿو تہ ڏياچ جي ڏيل ۾ ٿرٿلو مچي ٿو ۽ هو مرشد ۾ محو ٿي ”لا الہ الا الله“ جي ڪاتيءَ سان ڪپار ۾ ڪرٽ وجهي ”فنا في الله“ ٿئي ٿو، يعني صفات کي فنا ڪري ذات ۾ لئي ٿيو وڃي، ڇاڪاڻ جو ذات جڏهن ذات سان ملي هڪ ٿئي ٿي، تڏهن صفتون سڀ گم ٿي وڃن ٿيون.“ (8)

ساڻس اختلاف رکندي، ڊاڪٽر غلام نبي سڏايو لکي ٿو تہ: ”هتي پروفيسر شاهاڻي بہ اختلافي ڳالهيون ڪيون آهن. هڪ هنڌ سورٺ کي نفس مطمئنہ چوي ٿو پر ٻي جاءِ تي چوي ٿو تہ نفس مطمئنہ جڏهن اماره نفس جي ذريعي مرشد (ٻيجل) کي مال متاع آڇي ٿو تڏهن اسان کي معلوم نہ ٿو ٿئي تہ محترم شاهواڻي هن جاءِ تي ڇو سورٺ (نفس مطمئنہ) کان ڪامل مرشد (ٻيجل) کي مال متاع جهڙي ڪتي ڪم ڏانهن راغب ڪرڻ لاءِ نفس اماره جو سهارو وٺندي ڏيکاريو آهي؟ جڏهن تہ نفس مطمئنہ انهن حالتن کان مٿي واري حالت آهي.“ (9)

هتي هيءَ ڳالهہ واضح ٿئي ٿي تہ جيڪڏهن سورٺ نفس مطمئنہ جي علامت آهي تہ پوءِ اهو ڪيئن ممڪن ٿيندو جو پنهنجي مرشد (ٻيجل) کي لالچ ڏيئي، ريهي ريبي،

مال متاع ڏيڻ جي ترغيب ڏيندو؟ اهڙو ڪم تہ نفس اماره ڪري سگهي ٿو. هتي جيڪڏهن شاهواڻي صاحب جو مقصد اهو آهي تہ سورٺ نفس مطمئنہ جي علامت آهي تہ پوءِ راءِ ڏياچ جي حالت تہ سورٺ کان هڪ درجو مٿي واري علامت قدسيہ نفس واري ٿيندي. ڊاڪٽر سڌايو لکي ٿو تہ: ”هي دنيا نفوس قدسيہ کان بہ خالي ناهي. اهڙا نفس هر آواز کي محبوب حقيقيءَ جي صدا سمجهندا آهن. راءِ ڏياچ اهڙن ئي نفسن مان هڪ هو. موسيقيءَ جو مزو اهڙا نفس جهڙيءَ ريت حاصل ڪن ٿا تن جو پتو ڪين ئي آهي. موسيقيءَ جو آواز ڪنن رستي دل تائين پهچي ٿو. پر اهو لطف هر ڪا دل حاصل ڪري نہ ٿي سگهي.“ (10)

پاڻ خالق پوش آدميءَ جو ڍڪي،
آدميءَ جي نام سان آيو هتي،
پنهنجي آڳر سان وڄائين ستار،
راڳ سان مون کي ڪيائين بيقرار. “ (11)

هن دنيا ۾ اهڙن قرباني ڏيندڙن نفسن جي ڪمي ڪانهي. اهي اهڙا نفس آهن، جيڪي، غريب، بي پهچ ۽ لاچار ماڻهن جا سماجي سطح تي سهارو بڻجي پوندا آهن. راءِ ڏياچ بہ هڪ اهڙي علامت طور تاريخ ۾ ياد ڪيو وڃي ٿو. جنهن آڏو سِر مال ۽ حڪومت ڪا حيثيت نہ ٿا رکن. اهڙا انسان هر دؤر ۾ ايندا رهن ٿا. سچل سائين اهڙيون سچايون بيان ڪرڻ لاءِ سُر سورٺ جي ڪردارن کي اهڃاڻي حيثيت بخشي، علامتي انداز ۾ اسان کي سخاوت ۽ قربانيءَ جا گس اهڙا ڏسيا آهن، جن تي هلي اسان پنهنجي سماج ۾ ڪي آدرشي انسان پيدا ڪري سگهون ٿا، جيڪي مال متاع سان گڏ سر بہ قربان ڪري، پنهنجي قوم کي خوشحال بنائڻ ۾ ڪردار ادا ڪندا آهن. سچل سرمست جي نظر ۾ اهي آدرشي انسان پنهنجي ملڪ ۽ ڌرتيءَ لاءِ ڇپر ڇانءُ جي حيثيت رکن ٿا.

سورٺ: سخاوت ۽ قربانيءَ جي علامت

سخي سر سورٺ ۾، سر جي اچي صدا،
ٻي نہ منجهہ مدعا، هو سدا سوالي سرجو. (12)

مٿين شعر ۾ سورٺ سخاوت ۽ قربانيءَ جي علامت آهي. جڏهن ٻيجل کي راءِ ڏياچ جي سِر جي بدلي ۾ ٻيجل سِر جي سوال کان نہ مڙي نہ مڙيو تہ سيني راڻين بہ ٻيجل

اڳيان پلؤ رکيو ته اسان جي ور جي بدلي سچو جهونا ڳڙهه وٺ پر راءِ ڏياچ جو سِر نه وٺ ! پر ٻيجل جي سُر ۽ ساز ۾ ٻي ڪا به مدعا ڪا نه هئي. هن ڪي ته ان سخي نيڪ دل بادشاهه جو سر کپندو هو، جيڪو پوءِ خوشيءَ سان راءِ ڏياچ ڏنو.

تاريخ ۾ اهو پهريون ڀيرو ڏٺو ويو آهي ته ڪنهن بادشاهه ساز جي سُر تي پنهنجو سِر ڏنو آهي. حالانڪ موسيقيڪار (منگهار) ٻيجل لالچ واري علامت ۾ نروار ٿيو آهي. پنهنجي فن جي بدلي ڪنهن سخي ۽ نيڪ دل بادشاهه جو سِر وٺڻو ڪو نه هو پر لالچ هڪ اهڙي بُري بلا آهي، جو ويڙها ويران ڪري ڇڏي ٿي. پوءِ باقي پوئتي ويراني ئي ويراني رهجي وڃي ٿي. اها ويراني سماج ۾ مايوسيءَ جو سبب بڻجي ٿي، ڇا ڪاڻ جو هڪڙي سخي بادشاهه ۽ قوم اڏيندڙ جي سِر وٺڻ کان پوءِ جيڪا حالت قوم جي ٿيندي آهي ان جو خال پرڻ ڏاڍو مشڪل آهي. پوءِ اهو سماج صدين تائين ڪسمپرسيءَ واري حالت ۾ گذاريندو آهي.

تند: سِر گهرڻ جي علامت

آهي سدائين سورٺ جي، سُر ۾ سر جو سوال،
تند نه تنواري هڏهين، مايا مڏيون مال،
وحدت جو وصال، سدا سورٺ سُر ۾.“ (13)

راءِ ڏياچ ٻيجل کي تند جي آواز عيوض پنهنجي سر جي بدلي ڪيترائي انعام ۽ اڪرام آڇيا پر ٻيجل کي صرف راجا راءِ ڏياچ جو سر کپندو هو، ڇاڪاڻ جو هن جي زال جو حڪم هو، جيڪا نفس (لالچ) جي انڌير نگريءَ ۾ ايتري ته گم ٿي چڪي هئي، جو هن کي راجا راءِ ڏياچ جي اهميت جي خبر ئي ڪا نه هئي. هن کي صرف هيرا جواهر ئي نظر ۾ پئي آيا. هن شعر ۾ تند سر گهرڻ جي علامت آهي. حق جو طالب دنيا جي خواهشن کي ترڪ ڪري وحدت جو وصال ماڻيندو آهي. هن جي سامهون مايا مڏيون مال ڪا به قيمت نه ٿيون رکن. هو ته پنهنجي حقيقي مالڪ سان ملڻ لاءِ پنهنجو سڀ ڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار هوندو آهي. راجا راءِ ڏياچ پنهنجو سر تند تي گهوري ڇڏيو ۽ پنهنجي محبوب سان وڃي مليو. حق سان حق تي امر ٿي ويو. سچل سرمست به اسان کي وطن جي خاطر قربان ٿيڻ جو درس ڏئي ٿو. ڌرتي تي سر قربان ڪرڻ وارا هميشه زنده رهندا آهن. غلام ۽ غدار جي تاريخ جي ورقن ۾ ڪٿي به نالو نشان ناهي هوندو.

انيراءِ: دغا، ظلم ۽ ظلمت جو اهڃاڻ

سورٺ ور (راءِ ڏياچ): سخي ۽ سر ڏيندڙ جي علامت

اصل انيراءِ جو، سورٺ ور سان وير،
دغا رکي دل ۾، من ۾ رکيائين مير،
ڪينو رکي ڪوڙ ڪنهن، گرناري گنير،
غازي ناهي غير، هر ڪنهن سان هڪ جهڙو.'' (14)

هن شعر ۾ سچل سرمست انيراءِ کي دغا ۽ سورٺ ور (راءِ ڏياچ) کي سخي ۽ سر ڏيندڙ جي علامت طور ڪنيو آهي ته ڪيئن نه دل ۾ دغا رکي ظاهر ۾ سٺو بڻجي ماڻهو ماڻهو کي دغا ڏي ٿو. دين ۾ اهڙي ماڻهو کي منافق سڏيو ويو آهي. پڻائي سائين اهڙي ماڻهو کي ''منهن ۾ موسى اندر ۾ ابليس'' سان تعبير ڪيو آهي. سچل سرمست هن بيت ۾ راءِ ڏياچ کي سخي ۽ دل جو صاف ڪري پيش ڪيو آهي، جنهن جي دل ۾ ڪنهن لاءِ غير نه آهي پر حقيقت ۾ اهڙا ماڻهو ٺڳجي ويندا آهن. انيراءِ کي اهڙو دغا باز ڪري پيش ڪيو آهي، جيڪو موسيقي جي آڙ ۾ بادشاهه جو سر حاصل ڪرڻ چاهي ٿو. هنن سٽن ۾ سچل سرمست دوست نما دشمن جي چالاڪين کان واقف ڪري ٿو. سورٺ ور جي سخاوت ۽ سچائي کي سچل سرمست هن بيت ۾ اجاگر به واضح ڪيو آهي ۽ سُر سِر وڃڻ جي علامت ۽ سِر ڪنهن آفاقي سخاوت ۽ سچائي جي علامت آهي.

سُر: سِر وڃڻ جي علامت

سِر: ڪنهن آفاقي سخاوت ۽ سچائيءَ جي علامت

سُر سنواريو سِر کي، سِرَ سنواريو سُر،
جو آهي سورٺ وَرُ، سو ڏيڻ کان ڪٿي رهي.'' (15)

مٿين شعر۾ سُر سِر وڃڻ جي علامت ۽ سِر ڪنهن آفاقي سخاوت ۽ سچائي جي علامت آهي. سُر جي صدا تي راءِ ڏياچ ٻيجل سان مخاطب ٿي چوي ٿو ته اي مڱڻا!تون ته هڪ سِر گهري رهيو آهين پر تنهنجي تند جي سُرَ تي سوين سِرَ قربان آهن. عنايت بلوچ لکي ٿو: ''منهنجي ڪپار جي قيمت تنهنجي تند جي تنوار جي پيٽ ۾ ڪجهه به ته ناهي. سو سِرُ لاهيندي لڄ ٿي ٿئيم ته منهنجي سِرَ جو سودو تنهنجي سُرَ آڏو تمام گهٽ ۽ خسيس آهي........ پر اي منگتا! توکي وري به جس هجي، جو مون کان تو اهو

ڪجھ گھريو آهي، جيڪو مون وٽ موجود آهي، جنهن ڪي تند جي تنوار تي قربان ڪرڻ مون لاءِ سؤلو ۽ مانائتو آهي؛ پر جي ڪا اهڙي شيءِ مون کان گھرين ها، جيڪا مون وٽ نہ هجي ها ۽ توکي آڇي نہ سگهان ها تہ هوند نہ رڳو مون کي ندامت ٿئي ها، پر سيني ڏاتارن جي سخا کي هميشہ واسطي ٽڪو لڳي وڃي ها.“ (16)

سلطنت: سِر جي علامت

ياڻءِ ويهي ڀنيءَ تو، تندڙي تنواري،
ماري وري منگتا، تو جندڙي جياري،
گھر تہ ڏياڻءِ ڏوليون، موتين مَهاري،
پرھ جو تو پريم جي، پڪڙي پياري،
مافا وٽ هي موتين، جڙاءُ جواهري،
سلطنت ساري، سالڪ تو صدقي ڪيان“.(17)

هن بيت ۾ سلطنت سِر (عظيم قرباني) ڏيڻ جي علامت آهي. هوئين تہ سچو شعر هڪ آفاقي علامت جو درجو رکي ٿو پر هت اسان جو موضوع سُر سورٺ راءِ ڏياچ جي قصي سان آهي. سرجي سلطنت ئي باقي شين کان مٿاهين درجي جي اهميت رکي ٿي. چاڪاڻ جو انسان وٽ سڀ کان وڏيڪ پيارو سِر ئي تہ آهي، ان کان وڏي سلطنت ٻي ڪا آهي ئي نہ ! اي !مگڻا تنهنجي تند جي تنوار تي اهڙيون سوين سلطنتون هجن تہ قربان ڪري ڇڏيان. تو تہ اها شيءِ گهري آهي، جيڪا منهنجي وس ۾ آهي، جيڪڏهن تون ڪا اهڙي شيءِ طلبين ها، جيڪا منهنجي وس ۾ نہ هجي ها! تہ توکي ڪٿان ڏيان ها ! ۽ عمر ڀر لاءِ منهنجي سخاوت کي ڪو بدنما داغ لڳي وڃي ها.

نتيجو:

هن سُر ۾ سچل سرمست علامت جي صنعت جي اوٽ ۾ قرباني ڏيڻ جي اهميت کي واضح ڪري ٿو تہ جن قومن ۽ سماج ۾ قرباني ڏيڻ جي قوت ۽ صلاحيت موجود هوندي آهي، اها قوم ڪڏهن بہ ختم نہ ٿي، ٿي سگهي. راءِ ڏياچ جي علامتي انداز ۾ هن پنهنجي تخليق ذريعي قربانيءَ واري فلسفي جي اهميت کي اجاگر ڪيو آهي. چاڪاڻ جو ساز جي تند تي سر گھوريندڙ ڪو عام انسان ناهي هوندو. هيءُ تہ اهو آدرشي اڳواڻ آهي، جنهن سر جي سخا ڪري، پنهنجي ڌرتي ۽ سماج جو مانُ مٿانهون ڪيو آهي. انهيءَ سُر ۾ سورٺ جو ڪردار بہ لازوال آهي، ڪيئن نہ هن پنهنجي ور جي

سر جي قربانيءَ کان پوءِ پاڻ کي بہ آڙاهہ جي حوالي ڪري ڇڏيو، حالانڪ ڏسجي تہ عورت کان اهڙي قرباني نہ وٺڻ گهرجي. اسان جي سماج ۾ عورتن سان ناروا سلوڪ صدين کان جاري آهي. اهي رسمون رڳو عورت کي ڪمتر ظاهر ڪرڻ لاءِ ئي هونديون آهن. اڄ ان رسم جي آڙ ۾ زمينون ڦٻايون پيون وڃن. اسان جي ڪلاسيڪل شاعرن پنهنجن تخليقن ذريعي اهڙي رسم جي بہ علامتي نشاندهي ڪئي آهي تہ اهڙن ناسور بڻجي ويل رسمن کي سماج مان ختم ڪرڻ گهرجي. اڄ ڪارو ڪاري جي آڙ ۾ عورت سان ظلم جي انتها ڪئي پئي وڃي. ساڳي سُر ۾ سچل سرمست کي روحاني ۽ فلسفياڻا راز بہ رمز جي علامت ۾ بيان ڪيا آهن.

حوالا

(1) مانجهي، محمد علي، ڊاڪٽر.''شاهہ للطيف جي سورٺ ۽ سؤراشٽر جا قديم آثار، مرتب، تاج جويو، سُر سورٺ هڪ مطالعو، ڀٽ شاهہ: ثقافتي مرڪز ڪميٽي، ڀٽ شاهہ، 2003ع. ص.103-104.

(3) آڏواڻي، ڀيرو مل، مهر چند، شاهہ عبداللطيف ڀٽائي، (هڪ مطالعو). شاهہ عبداللطيف ڀٽائي چيئر. ڪراچي: يونيورسٽي، ڪراچي.1997ع. ص. 98.

(4) سڏايو، غلام نبي، ڊاڪٽر، شاهہ جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري. حيدرآباد : شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ضلعو حيدرآباد سنڌ، 1992ع. ص. 347-348.

(5) آڏواڻي، ڪلياڻ،''شاهہ جو رسالو '' ڪنديارو: روشني پبليڪيشن. 1997ع. ص. 300.

(6) تنيو، گل محمد، سنوارينڊڙ، سچل سرمست جو ڪلام (سنڌي بيت ۽ ڪافيون). 2005ع. ص.487.

(7) عباسي، تنوير، ڊاڪٽر. شاهہ لطيف جي شاعري. حيدرآباد: سنڌي ساهت گهر. 2016ع. ص 257

(8) سڏايو، غلام نبي. ڊاڪٽر، ''شاهہ جي شاعريءَ ۾ علامت نگاري. حيدرآباد: شاهہ عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهہ، سنڌ، 1992ع. ص. 348.

(9) شاهواڻي، غلام محمد،''شاهہ جو رسالو'' ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي ڇاپو ٻيو. 2005ع. ص. 637-638.

(10) سڏايو، غلام نبي، ڊاڪٽر. عشق ناهي آسان. (سچل سرمست جي شاعريءَ جو علامتي اڀياس). ڪراچي: صدا پبليڪيشن 2015ع. ص.43.

(11) ايضاً، ص. 43.

(12) حامي، عطا محمد، ڊاڪٽر. ''نينهن جا نعرا''ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.1992ع.ص. 175.

(13) صوفي،آغا غلام نبي، گل حسن خان. سچل سرمست. سڏارا ۽ واڌارا: ڊاڪٽر مخمور بخاري. ڪراچي: ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو حڪومت سنڌ، 2015ع. ص.307.

(14) سنوارينڌڙ، گل محمد تنيو. سچل سرمست جو ڪلام (سنڌي بيت ۽ ڪافيون). ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن. 2005ع. ص.487.

(15) صوفي،آغا غلام نبي، گل حسن خان. سچل سرمست. ڪراچي: ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو حڪومت سنڌ، 2015ع. ص.350.

(16) سنوارينڌڙ، گل محمد تنيو. سچل سرمست جو ڪلام،(سنڌي بيت ۽ ڪافيون) ڪنڊيارو: روشني پبليڪيشن 2005ع. ص. 491.

(17) بلوچ، عنايت. مقالو. سُرَ جو غوغاءُ،سِرَ جو سودو ۽ پڻائيءَ جو بيان" مرتب، تاج جويو، "سُر سورٺ هڪ مطالعو" ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي، ڀٽ شاهه، 2003ع. ص. 46.

(18) صوفي،آغا غلام نبي، گل حسن خان. سچل سرمست. ڪراچي: ثقافت، سياحت ۽ نوادرات کاتو حڪومت سنڌ، 2015ع. ص.307.